

PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA IJTIMOIIY ROLLAR MUAMMOSINING YORITILISHI

G'ulomxo'jeyava Maxbuba Raxmatilla qizi

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti

1-kurs "Social Psychology" yo'nalish magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy rollar muammosining yoritilishi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy rol tushunchasining mohiyati, uning shaxs psixikasi, xulq-atvori hamda ijtimoiylashuv jarayonidagi o'rni turli psixologik yondashuvlar asosida ochib beriladi. Ijtimoiy rollarning shakllanishi va rivojlanishi shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelishi, ularning ichkilashtirilishi va ong tizimiga singishi ilmiy asosda izohlanadi. Shuningdek, tezisda ijtimoiy rollarning shaxs faoliyati, motivatsiyasi va identitet shakllanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Rol kutilmalari, rol differensiasiyasi hamda rolning individual psixologik mazmuni yoritilib, ijtimoiy rollarning subyektiv va obyektiv jihatlari ochib beriladi. Ijtimoiy rollar tizimida yuzaga keladigan rol konflikti va rol zo'riqishi kabi hodisalarning shaxs psixologik holatiga ta'siri ham alohida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy rol, ijtimoiy rollar, shaxs, psixologik tadqiqot, ijtimoiylashuv, rol konflikti, rol zo'riqishi, identitet, motivatsiya, faoliyat nazariyasi, sotsiokultural yondashuv, psixik jarayonlar, xulq-atvor, ijtimoiy muhit, rol kutilmalari

KIRISH: Zamonaviy psixologiya fanida shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etish yetakchi ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Aynan shu yo'nalish doirasida ijtimoiy rollar muammosi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir individ jamiyatda muayyan ijtimoiy mavqega ega bo'lib, ushbu mavqega mos ravishda turli ijtimoiy rollarni bajaradi. Ijtimoiy rollar shaxsning xulq-atvori, ijtimoiy faolligi hamda psixologik rivojlanish jarayonini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu bois mazkur muammoni psixologik tadqiqotlar doirasida o'rganish dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo'ladi¹.

Ijtimoiy rol tushunchasi shaxsning jamiyatdagi o'rni bilan bevosita bog'liq bo'lib, u ma'lum bir ijtimoiy maqomga mos ravishda amalga oshiriladigan xatti-harakatlar, majburiyatlar va ijtimoiy kutilmalar majmuini ifodalaydi. Har bir inson bir vaqtning o'zida bir nechta rollarni bajarishi natijasida murakkab ijtimoiy tizim shakllanadi. Ushbu tizimning uyg'un ishlashi jamiyat barqarorligini ta'minlash bilan birga, shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga xizmat qiladi. Aksincha, rollar

¹ Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936.

o‘rtasidagi nomutanosiblik yoki qarama-qarshiliklar turli psixologik muammolarni yuzaga keltirishi mumkin².

Psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy rollar muammosi turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Jumladan, sotsiokultural yondashuv shaxs psixikasining ijtimoiy muhit ta‘sirida shakllanishini asoslab bersa, faoliyat nazariyasi ijtimoiy rollarni inson faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin etadi. Shuningdek, kompleks (integrativ) yondashuv doirasida ijtimoiy rollar biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro ta‘siri natijasida shakllanuvchi tizim sifatida qaraladi³.

Hozirgi davrda ijtimoiy rollarning mazmuni va shakli sezilarli darajada transformatsiyalanib bormoqda. Globallashuv jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivoji hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yangi ijtimoiy rollarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, mavjud rollarning funksional doirasi kengayib, ularning bajarilishi yanada murakkablashmoqda. Natijada rol konflikti, rol zo‘riqishi hamda identitet inqirozi kabi psixologik muammolar yuzaga kelmoqda⁴.

Mazkur tadqiqot ishining asosiy maqsadi psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy rollar muammosining yoritilishini tahlil qilish, uning nazariy asoslarini aniqlash hamda ijtimoiy rollarning shaxs psixologik rivojlanishidagi o‘rnini ochib berishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun ijtimoiy rol tushunchasining mohiyatini tahlil qilish, asosiy psixologik yondashuvlarni qiyosiy o‘rganish, shuningdek rol konflikti va uning psixologik oqibatlarini aniqlash vazifalari belgilangan.

Tadqiqot obyekti sifatida ijtimoiy rollar tizimi va uning psixologik xususiyatlari olinadi. Tadqiqot predmeti esa ijtimoiy rollarning shaxs psixikasi va xulq-atvoriga ta‘sirini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy metod hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Mazkur ilmiy ishning ahamiyati shundan iboratki, unda ijtimoiy rollar muammosi psixologik nuqtai nazardan tizimli tarzda yoritilib, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi. Tadqiqot natijalari psixologiya, pedagogika hamda sotsiologiya yo‘nalishlarida olib boriladigan ilmiy izlanishlarda hamda amaliy faoliyatda qo‘llanilishi mumkin.

XX asr sotsiologiya fanining taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan nazariyotchilardan biri Talcott Parsons hisoblanadi. U tomonidan asoslab berilgan strukturaviy-funksionalizm nazariyasi jamiyatni murakkab va o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida talqin etishga xizmat qiladi. Mazkur

² Mead G.H. Mind, Self and Society. – Chicago: University of Chicago Press, 1934.

³ Vygotsky L.S. Mind in Society. – Harvard University Press, 1978.

⁴ Leontiev A.N. Activity, Consciousness, Personality. – Moscow: Progress Publishers, 1978.

yondashuv ijtimoiy institutlar, munosabatlar hamda inson xulq-atvorini bir-biri bilan uzviy aloqada tahlil qilish imkonini beradi⁵.

Talcott Parsons konsepsiyasida markaziy o‘rin tutuvchi tushunchalardan biri bu ijtimoiy rol hisoblanadi. Ushbu kategoriya orqali u shaxs va jamiyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir jarayonlarini izohlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jamiyat o‘zaro bog‘langan elementlardan iborat tizim bo‘lib, har bir unsur muayyan funksiyani bajaradi va umumiy tizim barqarorligiga xizmat qiladi. Aynan shu jarayonda ijtimoiy rollar muhim tartibga soluvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy rol deganda jamiyat tomonidan individga yuklatilgan, undan kutiladigan xulq-atvor me’yorlari, qadriyatlar va amaliy harakatlar majmui tushuniladi. Bu rollar orqali jamiyat a’zolarining faoliyati muvofiqlashtiriladi va ijtimoiy tartib saqlanadi. Har bir inson turli ijtimoiy vaziyat va kontekstlarda bir nechta rollarni bajaradi. Masalan, u bir vaqtning o‘zida oilada ota-ona yoki farzand, ish joyida xodim yoki rahbar, jamiyatda esa fuqaro sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu rollar individ xulq-atvorini tartibga soladi, unga qanday harakat qilish kerakligini belgilab beradi hamda ijtimoiy tizimning izchil ishlashiga xizmat qiladi.

Ralph Linton (1893–1953) XX asr antropologiyasi va sotsiologiya fanlarida muhim ilmiy meros qoldirgan olimlardan biri hisoblanadi. U jamiyat tuzilmasi hamda shaxs xulq-atvori o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqalarni tizimli va ilmiy asosda tahlil qilib bergan. Lintonning ilmiy qarashlari ayniqsa ijtimoiy maqom (status) va ijtimoiy rol (role) tushunchalarini aniq ajratib, ularni nazariy jihatdan asoslab berishi bilan ajralib turadi. Mazkur yondashuv nafaqat sotsiologiya fanida, balki psixologik tadqiqotlarda ham muhim metodologik asos sifatida keng qo‘llaniladi. Chunki u inson xulq-atvorini tushuntirishda ijtimoiy omillarni, xususan, jamiyatdagi mavqe va unga mos xatti-harakatlar tizimini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi⁶.

Linton ta’limotiga ko‘ra, har qanday jamiyat muayyan ijtimoiy tizim sifatida shakllanadi va unda har bir individ aniq bir o‘rinni egallaydi. Ushbu o‘rin “ijtimoiy maqom” tushunchasi orqali ifodalanadi. Ijtimoiy maqom shaxsning jamiyatdagi mavqei, unga berilgan huquqlar hamda yuklatilgan majburiyatlar majmui sifatida talqin etiladi³. Shuningdek, Linton ijtimoiy maqomning ikki asosiy turini ajratib ko‘rsatadi: tug‘ma (ascribed status) va orttirilgan (achieved status). Tug‘ma maqom inson tug‘ilishi bilan beriladigan va odatda o‘zgarmas bo‘lgan belgilar — masalan, jins, yosh, millat kabi omillar bilan bog‘liq bo‘ladi. Orttirilgan maqom esa shaxsning hayot davomida erishgan natijalari bilan belgilanadi, jumladan, bilim darajasi, kasbi, ijtimoiy mavqei yoki lavozimi orqali shakllanadi⁷.

⁵ Parsons T. *The Structure of Social Action*. – New York: McGraw-Hill, 1937. – 817 p.

⁶ Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936. – 544 p.

⁷ Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936. – 544 p.

Talcott Parsons va Ralph Linton tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy rol haqidagi nazariy qarashlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning mazmuni va metodologik yondashuvda muayyan tafovutlar mavjud. Har ikkala olim ijtimoiy rol tushunchasini shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tushuntiruvchi muhim ilmiy kategoriya sifatida talqin etgan bo‘lsalar-da, ularning yondashuvlari turli nazariy asosga tayanadi.

Avvalo, Talcott Parsons ijtimoiy rollarni strukturaviy-funksional yondashuv doirasida izohlaydi. Uning fikriga ko‘ra, jamiyat o‘zaro bog‘langan elementlardan tashkil topgan murakkab tizim bo‘lib, undagi har bir unsur muayyan funksiyani bajaradi va umumiy ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy rollar ana shu tizimning muhim tartibga soluvchi mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Parsons nazariyasida rol jamiyat tomonidan individga yuklatiladigan xulq-atvor me‘yorlari, qadriyatlar va kutilmalar tizimi sifatida talqin qilinadi. Ushbu rollar orqali jamiyatda tartib va muvozanat saqlanadi⁸.

Ralph Linton esa ijtimoiy rol tushunchasini ijtimoiy maqom bilan chambarchas bog‘liq holda tahlil qiladi. Uning ta‘kidlashicha, har bir shaxs jamiyatda muayyan maqomni egallaydi va aynan shu maqom unga mos rollarni belgilaydi. Linton rolni maqomning amaliy ifodasi sifatida izohlaydi, ya‘ni maqom — bu shaxsning ijtimoiy tizimdagi o‘rni bo‘lsa, rol esa ushbu o‘ringa mos xatti-harakatlar majmuasidir. Bundan tashqari, u ijtimoiy maqomni tug‘ma va orttirilgan shakllarga ajratib, shaxsning jamiyatdagi individual o‘rnini aniqlashga alohida e‘tibor qaratadi⁹.

Mazkur ikki yondashuvni taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, Parsons va Linton ijtimoiy rolni jamiyat va shaxs o‘rtasidagi asosiy bog‘lovchi tushuncha sifatida baholaydilar. Har ikkala nazariyada ham ijtimoiy rol shaxs xulq-atvorini tartibga soluvchi va ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi muhim mexanizm sifatida talqin etiladi. Shuningdek, har ikki olim individ bir vaqtning o‘zida bir nechta rollarni bajarishini ham e‘tirof etadi.

Shu bilan birga, ular o‘rtasida muhim farqlar ham mavjud. Parsons ijtimoiy rollarni asosan makro darajada, ya‘ni butun ijtimoiy tizimning barqarorligini ta‘minlovchi funksional element sifatida o‘rganadi. Linton esa mazkur tushunchani mikro darajada tahlil qilib, shaxsning jamiyatdagi mavqei va unga mos xulq-atvoriga e‘tibor qaratadi. Boshqacha aytganda, Parsons uchun ijtimoiy rol — bu ijtimoiy tizimni barqaror saqlash vositasi bo‘lsa, Linton uchun u maqomning amaliy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA: Mazkur tadqiqot natijalari ijtimoiy rollar shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi muhim psixologik mexanizm ekanligini ko‘rsatdi.

⁸ Parsons T. The Structure of Social Action. – New York: McGraw-Hill, 1937. – 817 p.

⁹ Parsons T. The Social System. – New York: Free Press, 1951. – 575 p.

Ijtimoiy rollar shaxsning xulq-atvori, identiteti va ijtimoiylashuv jarayonini shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda rollarning murakkablashuvi rol konflikti va rol zo‘riqishi kabi muammolarni yuzaga keltirayotgani aniqlandi. Talcott Parsons va Ralph Linton qarashlari esa ijtimoiy rollarning ham jamiyat tizimi, ham shaxs faoliyatidagi muhim o‘rnini tasdiqlaydi. Ijtimoiy rollarni o‘rganish shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur anglashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936.
2. Mead G.H. *Mind, Self and Society*. – Chicago: University of Chicago Press, 1934.
3. Vygotsky L.S. *Mind in Society*. – Harvard University Press, 1978.
4. Leontiev A.N. *Activity, Consciousness, Personality*. – Moscow: Progress Publishers, 1978.
5. Parsons T. *The Structure of Social Action*. – New York: McGraw-Hill, 1937. – 817 p.
6. Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936. – 544 p.
7. Linton R. *The Study of Man*. – New York: Appleton-Century, 1936. – 544 p.
8. Parsons T. *The Structure of Social Action*. – New York: McGraw-Hill, 1937. – 817 p.
9. Parsons T. *The Social System*. – New York: Free Press, 1951. – 575 p.